

УДК 351. 314

Н. В. СТАТІВКА, А. А. СМАГЛЮК

ДЕМОГРАФІЧНА СКЛАДОВА ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Визначено основні тенденції розвитку трудових ресурсів України та її вплив на економічну безпеку на ґрунті демографічного потенціалу. Запропоновано заходи, які мінімізують негативні наслідки процесів у цій сфері.

Ключові слова: економічна безпека, трудові ресурси, демографічне старіння, демографічне навантаження, міграція населення

The paper analyzes the main trends in the labor force in Ukraine and their impact on economic security in the aspect of demographic potential. Proposed measures to minimize negative impacts in this area.

Key words: economic security, human resources, demographic aging, demographic pressure, migration.

Демографічний чинник є одним із визначальних для забезпечення стабільного й безпечного розвитку держави, а проблеми оптимального демографічного розвитку слід розглядати як першочергові інтереси держави, як фактор і водночас як результат її функціонування. Від демографічних характеристик працездатного населення і показників демографічного розвитку залежить розвиток трудового потенціалу і, як результат, величина сукупного національного доходу. За розрахунками експертів, у країнах, яким притаманні тенденції скорочення загальної чисельності населення, при забезпеченні її зростання на 1 %, близько 4 % національного доходу становить демографічна інвестиція, яка є елементом частини національного доходу, що нагромаджується [3].

Демографічна ситуація будь-якої країни узагальнено віддзеркалює її соціально-економічний добробут, сформований як минулими, так і поточними суспільними процесами. А вони в Україні супроводжуються складними соціально-економічними деформаціями, що негативно впливають на сучасні демографічні зміни. Розглянувши комплекс проблем щодо соціально-демографічної ситуації, охорони здоров'я і ринку праці в державі, Рада національної безпеки і оборони України відзначає зростання загрозливих явищ і системних недоліків у цих сферах [5]. Унаслідок зростання депопуляції, що триває з 1991 р., чисельність населення України скоротилася більш як на 6 млн осіб. Така демографічна ситуація створює реальну загрозу національним інтересам і безпеці України.

Методологічними, методичними та прикладними дослідженнями різних аспектів демографії, демографічної політики, а також основ формування національної безпеки держави займається багато українських учених, а саме: Д. Богиня, О. Грішнова, Г. Дмитренко, М. Долішній, Т. Заяць, А. Колот, І. Кравченко, Ю. Краснов, О. Кузьмін, В. Куценко, Е. Лібанова, В. Онікієнко, В. Стешенко, С. Пирожков, С. Цапка та ін. Незважаючи на ґрунтовне дослідження, лишаються не досить опрацьованими проблеми формування економічної безпеки країни з точки зору впливовості демографічних процесів і опрацювання інструментарію

державного регулювання ними.

Метою даної статті є дослідження впливу демографічних процесів на стан економічної безпеки й визначення основних важелів державного регулювання цими процесами.

Реалізація мети зумовила постановку та вирішення таких завдань: з'ясувати сутність соціально-економічної категорії “економічна безпека”, провести аналіз демографічної ситуації в Україні та визначити основні важелі державного регулювання.

Економічна безпека держави – це такий ступінь захищеності національних інтересів в економічній сфері від реальних і потенційних загроз внутрішнього та зовнішнього характеру, що дає змогу забезпечувати функціонування національної економіки в режимі розширеного відтворення та задовольняти потреби особи, суспільства і держави в цілому.

Які ж загрози економічній безпеці держави створює демографічна криза? Це нестача трудових ресурсів, зменшення продуктивності праці, збільшення коефіцієнта утримання, національна експансія, депопуляція, скорочення національного доходу і, як наслідок, втрата суверенності та державності.

Сучасна демографічна ситуація в Україні створює реальну загрозу національним інтересам і безпеці. За останні 10 років чисельність населення України зменшилась майже на 4,5 млн, і це при тому, що в Україні не було ні війн, ні збройних конфліктів, ні масових епідемій. Якщо в 1991 р. народжуваність перевищувала смертність, то в 2008 р. в Україні померло на 244 тис. більше, ніж народилось. За останніми даними Державного комітету статистики України, за січень 2011 р. уже померло на майже 20 тис. осіб більше ніж народилося, тобто якщо динаміка не зміниться, то в кінці 2011 р. можна цілком очікувати природне скорочення населення – 240 тис. осіб. Аналітики вважають, що до 2026 р. чисельність населення України може зменшитись ще на 5 – 8 млн.

Україна посідає 73 місце з 131 у рейтингу індексу глобальної конкурентоспроможності – загальний бал 3,98 (середній бал країн ЄС – 5,06). Згідно з цим індексом, країна перебуває на перехідній стадії розвитку економіки, тобто між стадією, де економічне зростання залежить від основних факторів виробництва (некваліфікованої робочої сили та природних ресурсів), і стадією, де економічне зростання збільшується з підвищенням ефективності виробництва [4].

Одна з головних макроекономічних проблем – низька продуктивність праці. Сьогодні продуктивність української робочої сили на 25 % нижче за російську і на 80 % нижче за продуктивність праці в США [1]. За відносно невеликої різниці в якості вищої освіти (в рейтингу якості вищої освіти Росія посідає 45 місце, Україна – 54) [Там же] за показниками ефективності ринку праці дистанція величезна (Росія – 33 місце, Україна – 62).

Таблиця 1

Показники продуктивності праці з урахуванням паритету купівельної спроможності (доларів на рік) [4]

Роки	1990	1995	2000	2004	2006
Крайни					
США	61 898	66 142	74 244	80 660	86 262
Україна	15 501	8 737	9 562	14 058	16 928
Росія	16 988	13 505	16 386	н.д.	23 512
Польща	18 007	22 070	28 853	34 029	32 733
Туреччина	17 254	18 198	21 065	24 664	25 833
Китай	2 699	4 859	7 409	н.д.	12 836
Португалія	31 216	36 107	38 250	38 718	37 585
Греція	41 203	42 666	48 384	53 977	52 454

Демографічний стан в Україні є одним з найскладніших у Європі. Наприкінці 1994 р., Україна вступили в смугу депопуляції, темпи якої весь час прискорюються. Масштаб демографічних втрат України можна оцінити, порівнюючи дані, що наведені на рис. 1.

Вагомою причиною такого скорочення чисельності населення залишається висока смертність, яка в нашій державі стабільно перевищує народжуваність (рис. 2).

Упродовж січня – грудня 2010 р. спостерігається значна диференціація рівня народжуваності: від 8,9 народжених на 1000 жителів у Сумській області до 14,8 – у Рівненській (табл. 2).

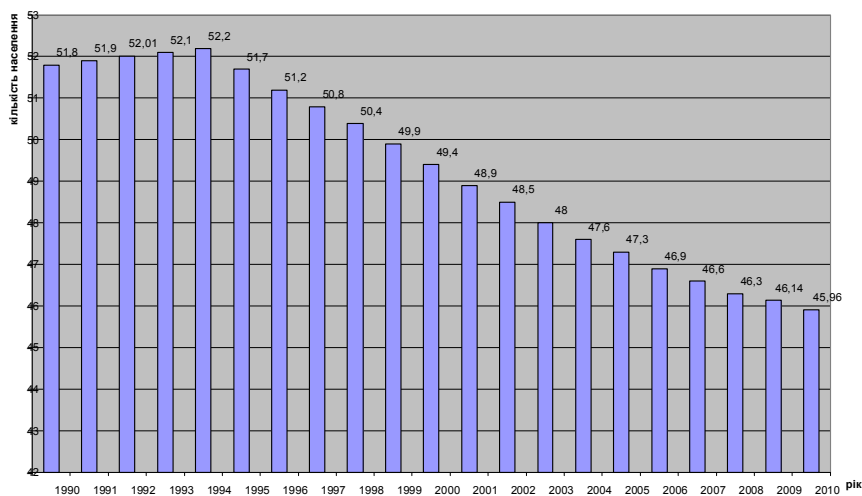

Рис. 1. Динаміка чисельності наявного населення України, тис. осіб

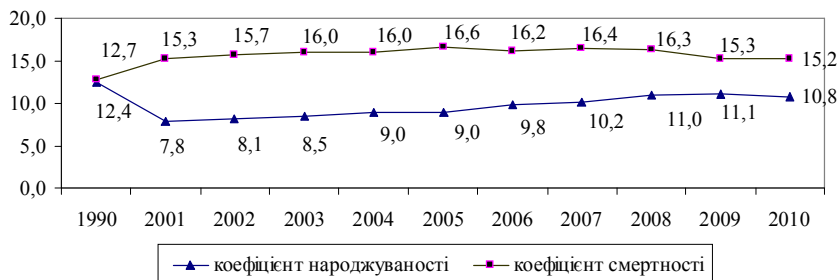

Рис. 2. Динаміка народжуваності та смертності в Україні (на 1000 осіб)

Таблиця 2

Загальні коефіцієнти народжуваності на регіональному рівні, січень – липень 2010 р.

Кількість народжених на 1000 жителів	Регіони з відповідними показниками народжуваності
10,8	Україна
До 10,0	Сумська, Луганська, Чернігівська, Донецька, Полтавська, Черкаська, Харківська
10,1-11,0	Запорізька, Кіровоградська, Вінницька, Миколаївська, Севастополь (міськрада), Хмельницька, Тернопільська
11,1-12,0	Дніпропетровська, Херсонська, АРК, Житомирська, м. Київ, Львівська, Київська
12,1 -13,0	Одеська, Чернівецька, Івано-Франківська
Понад 13,0	Закарпатська, Волинська, Рівненська

Тенденція зростання народжуваності супроводжувалася зменшенням рівня смертності: з 16,3 померлих на 1000 населення у 2008 р. до 15,2 – 2010 р. Найвищий рівень смертності зафіксовано в Чернігівській області (19,6), найнижчий – у м. Києві (10,3) (табл. 3).

Таблиця 3

Загальні коефіцієнти смертності на регіональному рівні, січень – липень 2010 р.

Кількість померлих на 1000 жителів	Регіони з відповідними показниками смертності
15,2	Україна
До 15,0	м. Київ, Закарпатська, Львівська, Чернівецька, Волинська, Івано-Франківська, Рівненська, АРК, м. Севастополь, Тернопільська
15-15,9	Одеська, Харківська, Херсонська, Запорізька, Миколаївська
16,0-16,9	Вінницька, Дніпропетровська, Хмельницька, Донецька, Київська, Черкаська
17,0-17,9	Житомирська, Кіровоградська, Полтавська,
Понад 17,9	Сумська, Чернігівська

Загальна втрата населення за роки незалежності складає вражаючу цифру – 6,28 млн осіб. Для порівняння, сумарні втрати населення внаслідок Голодомору 1930-х рр. оцінюються фахівцями в 7 – 10 млн.

Гострою соціально-демографічною проблемою є не стільки зменшення чисельності населення, скільки трансформація його вікової структури, зокрема зростання питомої ваги осіб старших вікових груп.

Зундбеґр писав, що один із загальних законів населення укладається в постійній питомій вазі чисельності батьків у ньому, рівному 50 %, а залежно від питомої ваги дітей і прабатьків виділив три типи вікової структури: прогресивну, стаціонарну і регресивну. Аналіз вікової структури населення України в 2010 р. засвідчив, що для нашої країни є характерним регресивний тип вікової структури. Питома вага населення віком від 0 до 14 років становила 14,2 %, а людей старших 50 років – 35,8 %.

Демографічне старіння становить процес зміни вікової структури населення, який проявляється у зростанні питомої ваги людей похилого віку. Він протікає під впливом сукупності факторів: динаміки народжуваності й смертності, міграційного руху, війн. Найбільш часто за початок періоду старості приймають 60-й (65-й) рік життя людей. Характеристика рівня старості визначається як питома вага осіб у віці 60 років і більше в загальній чисельності населення. Залежно від величини коефіцієнта старості розрізняють етапи розвитку старіння.

Рівень старості в Україні в 2009 р. становив 20,3 %, що, згідно зі шкалою оцінки ступеня розвитку старіння населення, відносить нас до країн, яким притаманна демографічна старість.

Коефіцієнт старіння (або рівень старіння) безпосередньо не відповідає на питання, чому відбувається старіння населення, тому що частка старих пов'язана з частками іншого населення зворотним співвідношенням.

Особливий інтерес у даному вираженні представляє коефіцієнт співвідношення частки старого і частки іншого населення. Саме від зміни співвідношення цих часток залежить процес старіння і показує, що збільшення питомої ваги осіб похилого віку відбувається в тому випадку, коли темпи зростання чисельності населення у віці 60 років і більше випереджають темпи зростання чисельності населення у віці до 60 років (табл. 4.).

Таблиця 4

Шкала для оцінки ступеня розвитку старіння населення

<i>Коефіцієнт співвідношення чисельності населення у віці 60 років і більше із чисельністю населення до 60 років, %</i>	<i>Характеристика</i>
менше 8,7	Демографічна молодість
8,7-11,1	Переддень старості
11,1-13,6	Власне старіння
13,6 і більше	Демографічна старість

Згідно з цією шкалою оцінки глибини процесів старіння населення видно, що в Україні в 2010 р. коефіцієнт становив 25,5 %, що ще раз підтверджує ситуацію демографічної старості.

Загальне демографічне навантаження в розрахунку на 1000 осіб населення працездатного віку зменшилося протягом 1989 – 2011 рр. з 791 до 527 непрацездатних осіб. При цьому чисельність дітей різко скоротилася (з 412 до 226 осіб), а осіб пенсійного віку – помітно зросла (з 379 до 395). Інакше кажучи, поглиблюється процес старіння самої робочої сили, а частка осіб старшого працездатного віку (45 років і старіше) у складі населення реального працездатного віку поступово зростає. За період 2000 – 2011 рр. середній вік населення збільшився з 38,5 до 40,2 років [2].

У демографічному аспекті поступове зростання питомої ваги людей похилого віку впливає на характер відтворення населення, погіршення статеві-вікової структури, скорочення народжуваності.

В економічному аспекті збільшення навантаження людьми похилого віку на працездатне населення, зменшення природного поповнення трудових ресурсів ставлять проблеми на шляху розвитку суспільного виробництва.

У соціальному аспекті старіння викликає необхідність додаткової турботи про старих людей, чисельність яких зростає дуже швидко. Відбувається збільшення непродуктивних витрат суспільства на утримання й обслуговування пенсіонерів.

Традиційно українська сім'я була багатодітною. Глобальна тенденція зниження народжуваності зумовлена цілою низкою причин – економічних, соціальних, психологічних, біологічних. До речі, економічний чинник, як свідчать дослідження, далеко не завжди відіграє вирішальну роль. Наприклад, у Франції, де, як відомо, рівень добробуту значно вищий, на сім'ю в середньому припадає 1,1 дитина. Це так само, як і в Україні.

Зазначені тенденції на сучасному етапі проявляється у звуженні демографічної бази відтворення трудового потенціалу через зниження народжуваності, збільшення смертності, скорочення середньої очікуваної тривалості життя, погіршення статеві-вікової структури, загальне старіння населення, розширення масштабів депопуляції.

На думку провідних українських учених Е. Лібанової, С. Пирожкова, Н. Власенко, однією з головних компонентів демографічної кризи в Україні є зменшення народжуваності, що зберігається впродовж тривалого періоду [1]. На це явище впливають два типи факторів – прямі, що визначають, чи взагалі відбудеться зачаття і чим це зачаття закінчиться, та опосередковані. До прямих належать:

– шлюбний фактор. У 2009 р. на 1000 наявного населення зареєстровано 6,9 шлюбів і 3,2 розлучень. Розподіл розлучень за тривалістю шлюбу засвідчує стабільно стійку частку великої кількості розлучень з тривалістю шлюбу від 1 до 9 років;

– поширеність абортів. Так, щорічно офіційна статистика України реєструє близько одного мільйона абортів, фіксується 145 абортів на 100 пологів (для порівняння, наприклад, у країнах Західної Європи в середньому 10 – 15 абортів на 100 пологів). Отже, така величезна кількість абортів в Україні призводить, насамперед, до втрати потенційно можливого нарощення чисельності населення.

– рівень безпліддя. Вважається, що в Україні кожна п'ята подружня пара безплідна, що негативно відображається на кількості населення.

До непрямих або опосередкованих факторів належать:

– низький рівень життя та заробітної плати, призвели до погіршення добробуту значної частини населення та обтяжливості утримання більш ніж однієї дитини у родині, що істотно впливає на відтворювальні процеси;

– суттєво занижені стандарти оплати праці населення не відповідають реальним результатам роботи, не сприяють якісному та кількісному його відтворенню, гальмують розвиток фізичного, інтелектуального та професійного рівня трудових ресурсів, значно ускладнюють, а часом і унеможливають, здобуття та використання новітніх наукових знань, удосконалення кваліфікації. Такий перебіг подій негативно позначається на економічному стані всього суспільства в цілому;

– додатковим демографічним чинником, що обмежує розвиток трудових ресурсів, є міграція населення. Лише протягом 2000 – 2011 рр., за даними Держкомстату України, з нашої держави виїхало 6,29 млн осіб.

Особливо непокоїть, що майже 30 % мігрантів – це висококваліфіковані фахівці, які користуються найбільшим попитом у розвинених країнах. Як правило, таких спеціалістів запрошують на роботу на довгостроковий період або ж пропонують постійне проживання. Тобто, спеціалісти високого рівня кваліфікації залишають батьківщину з більшою ймовірністю не повернутися до неї.

Аналізуючи чинники впливу на стан демографічної ситуації в Україні, зазначимо, що деформація структури трудових ресурсів поглиблювалася внаслідок тривалого спаду в економіці та загострення кризових явищ у соціально-економічній сфері. З нашої точки зору, для врегулювання непростой ситуації, що склалася в Україні, передусім необхідно провести такі заходи:

– здійснити якісний моніторинг і опрацювати систему прогнозу трудових ресурсів у державі та регіонах, а також прогнозних показників ринку праці за секторами економіки;

– провести експертизу існуючих проектів програм соціально-демографічного розвитку держави, що орієнтовані на забезпечення повного відтворення населення, поліпшення стану здоров'я та збільшення тривалості життя з подальшою їх інвентаризацією та оптимізацією з метою їх узгодження щодо належного фінансового забезпечення;

– розширити види та збільшити кредитування на демографічні цілі, зокрема надання пільгових кредитів молодим сім'ям з дітьми, кредитування пільгового молодіжного житлового будівництва, прискорення реалізації пенсійної реформи та підвищення її ефективності, посилення державних гарантій щодо забезпечення медичних заходів охорони здоров'я населення;

– створити єдиний виконавчий орган з відстеження та регулювання внутрішньої та зовнішньої трудової міграції;

– активізувати політику щодо формування привабливого внутрішнього ринку праці; удосконалити систему стимулювання роботодавців щодо забезпечення молоді першим робочим місцем.

У цілому наведені пропозиції повинні сприяти поліпшенню демографічної ситуації в Україні та призупинити поглиблення процесу деформації структури трудових ресурсів.

Подальші дослідження будуть пов'язані із визначенням напрямів удосконалення законодавчо-нормативної бази регулювання демографічними процесами і обґрунтуванням пропозицій щодо внесення змін до відповідних документів.

Література:

1. *Лібанова Е.* Оцінка демографічної політика за допомогою поздовжніх і поперечних показників народжуваності / Е. Лібанова, П. Шевчук // Україна : аспекти праці – 2008. – № 4. – С. 41–46.

2. Населення (станом на 1 лютого 2011 р.) Державний комітет статистики. – Режим доступу : http://ukrstat.gov.ua/control/uk/localfiles/display/operativ/operativ2009/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html.

3. *Пастернак-Таранушенко Г.* Демографічна складова економічної безпеки / Г. Пастернак-Таранушенко // Вісник Академії наук України. – 2005. – № 11–12. – С. 23.

4. *Піщуліна О. М.* Основні напрями реформування державної політики регулювання ринку праці та управління трудовими ресурсами в Україні / О. М. Піщуліна // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 2 (11). – С. 175–184.

5. Рішення Ради національної безпеки і оборони України “Про стан соціально-демографічної ситуації, охорони здоров'я і ринку праці в Україні”. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua/>

6. Україна в 2005 – 2009 рр. : стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : [монографія] / за ред. к.т.н. Ю. Г. Рубана. – К., 2009. – 646 с. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/>

Надійшла до редколегії 10.01.2011 р.